

Między teorią a praktyką

Funkcje koncepcji pedagogicznych w pracy nauczycieli i nauczycielek

Maria Czerepaniak-Walczak, profesor, kierownik Katedry Pedagogiki Ogólnej w Instytucie Pedagogiki US

Każda świadoma działalność jest osadzona w zdawaniu sobie sprawy ze źródeł i konsekwencji własnych wyborów i decyzji, z odpowiedzi na pytania: „Co ja tu robię, dlaczego właśnie to i tak?”. Te pytania – i odpowiedzi na nie – nabierają szczególnej wagi w pracy nauczycieli/nauczycielek, wychowawców/wychowawczyń, zarówno profesjonalnych, jak i nieprofesjonalnych, m.in. rodziców. Tekstem tym rozpoczynamy cykl prezentujący pojmowanie wybranych wartości i sposoby ich realizacji w praktyce oświatowej. Przedmiotem kolejnych tekstów będą, między innymi, takie wartości, jak: wolność, odpowiedzialność, zaangażowanie, posłuszeństwo, podmiotowość, interpretowane na gruncie poszczególnych koncepcji pedagogicznych.

Wprowadzenie

Największym zagrożeniem w pracy nauczycielskiej jest rutyna i nawykowe powtarzanie działań, nierzadko zaobserwowanych u swoich nauczycieli albo kolegów. Ogranicza to bowiem możliwość rozumienia ich źródeł oraz reagowania na zmie-

niające się warunki pracy, specyficzne właściwości uczniów/uczennic i ich rodziców/opiekunów, na dziejące się sprawy w bliskim otoczeniu i w przestrzeni globalnej. Utrudnia również logiczne argumentowanie własnych zamysłów i działań. Stanowiska: bo tak się robi, tak było zawsze – nie da się obronić w dynamicznie zmieniających się warunkach życia codziennego i pomnażania dorobku nauki, w tym także wiedzy o człowieku i jego uczeniu się. Nie da się również, tkwiąc w stereotypach i rutynie, przyjąć rozsądnego stanowiska wobec wyzwań, jakie mnożą się w czasie wykładowym, czyli w takim, w którym zmiany informacji następują w postępie geometrycznym.

Podstawą rozumienia własnej sytuacji, zadań zawodowych oraz samodzielnego podejmowania decyzji w codzienności szkolnej jest przyjęta teoria pedagogiczna. Można w niej znaleźć nie tylko przesłanki własnych działań, ale także argumenty do dyskusji z innymi koncepcjami, poglądami i stanowiskami. Teoria jest podstawą refleksji nad działaniem i w działaniu. Jest uświadamianym fundamentem pracy zawodowej. To zaś jest znakiem szczególnym nauczycielskiego profesjonalizmu.

W celu przybliżenia znaczenia teoretycznego uzasadniania profesjonalnych działań pokrótce przedstawię w tym tekście istotę i funkcje teorii pedagogicznych oraz zaproponuję jeden z przykładów ich porządkowania. Jest to wprowadzenie do debaty i osobistej refleksji praktyków nad przesłankami i źródłami efektów ich działań.

Istota i funkcje teorii w pracy nauczycieli i nauczycielek

Słowo teoria budzi dystans i poczucie niechęci. Utożsamiana jest z abstrakcyjnym myśleniem, dla którego nie znajdujemy przykładów w otaczającej rzeczywistości. Często teoria utożsamiana jest z wiedzą tworzoną w gabinetach academic-

kich w oderwaniu od dynamicznie zmieniającej się praktyki. Inaczej mówiąc, teoria pojmowana jest jako nieprzystająca i nieprzydatna dla praktyki. Ten dualizm teoria – praktyka jest niezwykle mocno zakorzeniony w codzienności edukacyjnej. Dość powszechne są stwierdzenia: to jest dobre w teorii, ale nie w praktyce, to jest tylko teoria, a w praktyce wygląda to całkiem inaczej itp. W rzeczywistości najbardziej praktycznym wyznacznikiem ludzkiego działania jest dobra teoria. I to nie tylko teoria grawitacji. Dlatego, w celu zmiany nastawienia wobec teorii, pojmowania tego pojęcia, przybliżę najpierw, czym jest teoria pedagogiczna.

Otóż, jest to system spójnych praw, twierdzeń i uogólnionych sądów o intencjonalnie organizowanych warunkach rozwoju osoby i zmiany społecznej. Spójność ta obejmuje koncepcję świata, społeczeństwa i natury ludzkiej, uznawane wartości, wiedzę i przekonania o mechanizmach rządzących uczeniem się i zachowaniem człowieka – w tym, w szczególności, w określonych etapach rozwoju. Tak zdefiniowana teoria jest źródłem pojmowania edukacji, jej funkcji w jednostkowym i zbiorowym życiu, celów edukacji, dróg i środków ich osiągnięcia oraz koncepcji roli poszczególnych podmiotów edukacji w procesie kształcenia i wychowania.

Zatem teoria, jako uporządkowany i uwewnętrzniony system wiedzy i przekonań, jest podstawą *praxis*, czyli racjonalnego, refleksyjnego przekształcania rzeczywistości. Jako zintegrowana struktura wiedzy o świecie, o zachowaniach człowieka oraz tym szczególnym ich typie, którym jest uczenie się, *praxis* pozostaje w związku z percepcją nowych sytuacji i osobistych doświadczeń. Umożliwia rozumienie mechanizmów rządzących rozwojem osoby i zmianą społeczną oraz własnej roli w sytuacji historycznej i społecznej, w której funkcjonujemy. Formułowanie odpowiedzi na pytanie: „Co i dlaczego robimy właśnie tu i teraz?”. W odniesieniu do szkoły i edukacji jest to tyleż ważne, co pilne.

Teoria pedagogiczna dostarcza uzasadnień działań praktycznych, zachowania poszczególnych podmiotów edukacji oraz znaczenia i funkcji jej środków. Wspiera praktyków w ich codziennej pracy. Dostarcza przesłanek i uzasadnień własnych decyzji. Jest bazą integracji myślenia i działania. Umożliwia doświadczanie poczucia bezpieczeństwa. I nie idzie tu o chowanie się za tarczą teorii, ale o osobiste przekonanie o słuszności własnych wyborów i stanowiska. Można więc stwierdzić, że teoria pedagogiczna jest warunkiem dobrej praktyki edukacyjnej.

Wobec wielości teorii i koncepcji pedagogicznych konieczne jest podjęcie przez nauczyciela/nauczycielkę decyzji, którą z nich przyjmie za podstawę swoich działań. Wybór teorii jest procesem (nie jednorazowym aktem) intelektualnym i emocjonalnym. Nierzadko wymaga odrzucenia tego, w czym czujemy się zadowolonymi, bezpieczni. Takich doświadczeń w praktyce szkolnej jest wiele.

Osadzenie swoich działań w teorii pedagogicznej sprawia, że praca nauczyciela/nauczycielki nie jest wynikiem intuicji, stereotypów, mitów, spontaniczności, bieżących mód, ale uzasadnionych naukowo sądów, twierdzeń i praw rozwoju osoby i zmiany społecznej. Taką teorią może być wypracowany i uargumentowany system regulujący pracę edukacyjną w mniejszym lub większym kręgu społecznym, który nauczyciele/nauczycielki poznają w czasie studiów lub w procesie doksztalcania i doskonalenia zawodowego. Ale może to być także osobista teoria, to znaczy taka, która powstaje w wyniku badania własnej praktyki. Inaczej mówiąc, wydobywając z zasobów wiedzy o człowieku i warunkach jego rozwoju najważniejsze elementy, nauczyciel/nauczycielka tworzy własne rozumienie i wartościowanie sytuacji uczenia się. Na tej podstawie formułuje cele, metody i środki własnej pracy.

Kryteria klasyfikacji teorii pedagogicznych

Dla unaocznienia spektrum wyboru, pokrótce i w dużym uproszczeniu przedstawię mapę współczesnych teorii wyznaczających cele i sposoby realizacji praktyk edukacyjnych. Systematyzowanie teorii pedagogicznych stanowiących źródło przesłanek i oceny działań edukacyjnych prowadzone jest ze względu na różne kryteria. Jednym z nich jest nazwisko twórcy teorii. Czytelnicy i czytelniczki znają teorie pedagogiczne Fridricha Froebela, Henryka Pestalozziego, Janusza Korczaka, Celestyna Freineta, Marii Montessori, Johna Dewey'a, Davida Kolba i innych. Wiele z tych teorii stanowi podstawę funkcjonowania ruchów oświatowych i organizacji szkół. Nauczyciele/nauczycielki praktycy mogą organizować swoje działania, korzystając z przesłanek tych teorii. Ważne jest, by pamiętać, że teoria to system, to spójna całość, a nie kalejdoskopowe elementy kilku koncepcji.

Innym kryterium klasyfikacji teorii pedagogicznych jest koncepcja warunków rozwoju osoby. Ze względu na to kryterium Lawrence Kohlberg i Rochelle Mayer wyróżnili następujące teorie opisywania i wyjaśniania oraz tworzenia ramy projektowania działań edukacyjnych: romantyczne, transmisji kulturowej i progresywistyczne.

Teorie pedagogiczne mieszczące się w pierwszej z tych grup, to znaczy teorie romantyczne, cechuje afirmacja indywidualizmu i kwestionowanie formalnych autorytetów. Celem edukacji jest tworzenie warunków wspierania rozwoju z poszanowaniem praw człowieka i praw dziecka. Wśród tych teorii znaczące miejsce zajmuje pedagogika humanistyczna oraz pedagogika serca. Bazują one na odkryciach i postulatach psychologii humanistycznej.

Centralne twierdzenie teorii pedagogicznej dotyczy pojmowania edukacji. Czym jest edukacja. Jakie funkcje i wobec kogo/czego pełni. Jaka jest istota zmian za sprawą edukacji. To twierdzenie jest podstawą koncepcji celów edukacji przyjmowanych na gruncie danej teorii. Z celów wyłaniane są zadania kształcenia i wychowania oraz warunki ich realizacji: formy, metody i środki. Każda teoria pedagogiczna formułuje także specyficzną dla siebie koncepcję roli nauczyciela/wychowawcy. Pokrótkę przybliżę elementy teorii specyficzne dla wyróżnionych wyżej grup.

Teorie transmisji kulturowej formułują swoje sądy i twierdzenia z perspektywy afirmacji etnocentryzmu. Kultura stanowi czynnik kształtowania tożsamości osoby oraz integracji społeczeństwa. Najwyższe wartości stanowiące jądro danej kultury są przedmiotem i celem kształcenia i wychowania. Ich realizacja wyraża się w adaptacji osoby do norm i wzorów kultury. W procesach edukacji kładzie się nacisk na kontynuację tradycji poprzez jej przekazywanie i wdrażanie, z zastosowaniem nagród i kar, przemocy symbolicznej (w znaczeniu Pierre'a Bourdieu). Wśród tych teorii szczególne miejsca zajmują teorie totalitarne, w których kładzie się nacisk na normalizację, standaryzację, ujednolicenie efektów edukacji. Działania edukacyjne prowadzące do tych efektów, niepozbawione elementów opresji, niekiedy wręcz sprzeczne z osobistymi potrzebami i wartościami

uzasadniane, są ideą dobra wspólnego. Centralna rola w procesie kształcenia i wychowania przypada nauczycielom i wychowawcom, którzy poprzez operowanie zdefiniowanymi bodźcami sterują rozwojem osoby i zachowaniem ładu społecznego. Organizatorzy procesów edukacyjnych bazują na behawioralnych koncepcjach rozwoju człowieka.

Trzecią grupę teorii wyodrębnionych ze względu na koncepcje warunków rozwoju osoby stanowią teorie progresywistyczne. Są one, wraz z tkwiącą u ich podłoża ideologią progresywistyczną, związane z koncepcjami i argumentami Johna Deweya i jego pragmatycznego stosunku do działalności edukacyjnej. Uczenie się przez działanie w zrozumiałych podmiotowo warunkach, adekwatnych do właściwości rozwojowych i materialnego potencjału środowiska rozwoju. Ważne dla tych teorii jest akcentowanie znaczenia interakcji społecznych, zarówno z organizatorami środowiska uczenia się, jak i rówieśnikami. U podłoża uczenia się są konstruktywistyczne teorie psychologiczne wykorzystujące najnowsze odkrycia nauk o poznaniu (kognitywistyki) i neurodydaktyki.

Nie jest to jednak jedyna możliwa klasyfikacja teorii pedagogicznych. Na potrzeby tego tekstu za kryterium porządkowania systemów teoretycznych wyznaczających charakter i treści działań edukacyjnych przyjmuję stosunek do istniejącego ładu społecznego i do formalnych autorytetów. Pozwoliło mi ono wyodrębnić trzy grupy, w których mieszczą się teorie i koncepcje autorytarne, nieautorytarne i krytyczne. W każdej z grup mieszczą się koncepcje i autorskie pedagogie o podobnych przesłankach aksjologicznych (ku czemu edukujemy, za pomocą jakich środków) i antropologicznych (kim są uczestnicy procesów i sytuacji edukacyjnych). Poniżej przedstawiam specyficzne cechy każdej z tych grup.

Teorie edukacji wyodrębnione ze względu na stosunek do ładu społecznego i formalnych autorytetów

Centralne twierdzenie teorii pedagogicznej dotyczy pojmowania edukacji. Czym jest edukacja. Jakie funkcje i wobec kogo/czego pełni. Jaka jest istota zmian za sprawą edukacji. To twierdzenie jest podstawą koncepcji celów edukacji przyjmowanych na gruncie danej teorii. Z celów wyłaniane są zadania kształcenia i wychowania oraz warunki ich realizacji: formy, metody i środki. Każda teoria pedagogiczna formułuje także specyficzną dla siebie koncepcję roli nauczyciela/wychowawcy. Pokrótkę przybliżę elementy teorii specyficzne dla wyróżnionych wyżej grup.

Teorie autorytarne cechuje poszanowanie istniejącego ładu społecznego i formalnych autorytetów. Definiują one edukację jako proces kształtowania i rozwoju kapitału społecznego niezbędnego ze względu na podtrzymywanie istniejących stosunków społecznych. Tak pojmowana edukacja służy udoskonalaniu, ulepszaniu świata według ustalonej jego definicji. Jej celem jest rozwój osoby rozumiany jako adaptacja do zastanych warunków życia oraz konwencjonalna tożsamość roli. Ten cel osiągnięty jest poprzez kształtowanie wychowanka według pożądanego i nienaruszalnego społecznie wzorów osobowych, kierowanie jego rozwojem, urabianie określonych cech. Dokonuje się to w bezpośrednich interakcjach w konkretnych instytucjach i w zdefiniowanym czasie (w tym także w określonym etapie rozwoju). Odbywa się to w procesie przekazywania gotowej wiedzy i gotowych wzorów zachowań. Specyficzną cechą tych teorii jest afirmacja zdyscyplinowanego wysiłku, wspieranego karami i nagrodami oraz stosowaniem rywalizacji między rówieśnikami. Rygorystycznie określana jest formuła organizacji edukacji w postaci systemu klasowo-lekcyjnego. Organizator procesów kształcenia i wychowania jest formalnym kierownikiem, autorytetem z definicji swojej roli. Należy mu się szacunek z urzędu.

Teorie nieautorytarne, wśród których są liberalne oraz leseferystyczne (np. postpedagogika, częściej znana jako antypedagogika) przesłanki i podstawy praktyk edukacyjnych, cechuje afirmacja wolności, zarówno w relacjach z formalnymi strukturami organizacji ładu społecznego, jak i z autorytetami. Na gruncie teorii nieautorytarnych przyjmuje się koncepcję autorytetu osobistego, wyłonionego na podstawie osobistych właściwości, a nie z administracyjnego, formalnego nadania. W teoriach tych edukacja jest procesem indywidualnego rozwoju. Rewidują one obowiązujące definicje świata. Celem edukacji jest rozwój osoby rozumiany jako samorealizacja, samowychowanie oraz samokształtowanie tożsamości osoby. Cele te realizowane są poprzez promowanie szeroko pojętej zmiany człowieka i świata, pośredni wpływ na uczących się polegający na organizowaniu sytuacji (okazji, warunków) sprzyjających rozwojowi, umożliwianie samopoznania. Odbywa się to w procesie edukacji bez przymusu, respektującej prawo osoby do własnej drogi rozwoju, akceptację autonomii, indywidualności i podmiotowości uczestników interakcji edukacyjnych. Wśród stosowanych metod jest współdziałanie, partnerstwo. Uwagę zwraca nieoceniane nastawienie do uczestników interakcji

oraz odformalizowana elastyczna edukacja, która może odbywać się w różnych miejscach i różnym czasie. Niełatwo jest być nieautorytarnym nauczycielem, gdy wyrosło się i uczyło zawodu w warunkach edukacji autorytarnej. Nauczyciel według tych teorii towarzyszy w procesie edukacji, organizuje opcjonalne, alternatywne warunki uczenia się, a jego dyskretna obecność sprzyja inicjatywie i aktywności uczących się.

Teorie krytyczne, wywodzące się z filozofii krytycznej, kwestionują opresyjny porządek, relację dominacji i hegemonii. Wydobywają i eliminują z praktyk edukacyjnych te sytuacje, które są źródłem doświadczania przemocy. Edukacja definiowana jest jako proces oświecenia i samodzielnego osiągnięcia dorosłości. Jej celem jest rozwój osoby rozumiany jako samodzielny wysiłek nakierowany na osiągnięcie praw i nowych pól wolności oraz tożsamość podmiotu, otwarta, dynamiczna, adekwatna do sytuacji historycznej. Jest on osiągnięty poprzez kształtowanie krytycznej świadomości, otwartości na inność i konflikt, promowanie ładu opartego na idealnej komunikacji, tworzenie sytuacji umożliwiających przekraczanie ograniczeń, uwalnianie się od kolonizacji i tworzenie warunków doświadczania transgresji. Procesy edukacyjne realizowane są w bezpośrednich i pośrednich interakcjach sprzyjających odkrywaniu czynników opresji i zniewolenia. Umożliwiają one uczestnikom interakcji odkrywanie własnego potencjału i opresyjnej mocy poszczególnych elementów świata życia.

Krytyczny namysł nad wyborem teorii pedagogicznej jest przejawem i konsekwencją dramatu współczesnej edukacji, polegającego na rozdarciu między trwaniem w tradycji a otwieraniem się na nowości. I właśnie przyjęta perspektywa teoretyczna jest w tej sytuacji podstawą odważnego, samodzielnego i odpowiedzialnego wyboru.

Specyficzną cechą tych teorii jest poszanowanie prawa podmiotów edukacji (uczniów/uczennic i nauczycieli/nauczycielek) do samodzielnego poszukiwania dróg rozwiązywania problemów i prze-

kraczenia ograniczeń. Wśród metod edukacji stosowany jest dialog, stawianie pytań przez uczących się, podmiotowe uczestniczenie. Edukacja, według założeń teorii krytycznych, może być organizowana w instytucjach (szkołach, placówkach kultury, np. muzeach), ale wykracza poza sztywne formuły organizacji czasu i przestrzeni. Organizator interakcji edukacyjnych jest partnerem w odkrywaniu świata i uczeniu się, ale jest też surowym recenzentem osiągnięć i efektów.

Poszczególne teorie mieszczące się w tych trzech grupach mogą przyjmować postać radykalną, skrajną, z zachowaniem wszystkich właściwości zarysowanych w powyższych opisach w postaci bezwzględnej. Mogą też zawierać mniej radykalne sądy i twierdzenia, formułowane w zdaniach postulatycznych. W praktyce edukacyjnej wyznaczonej określoną teorią ważne jest zachowanie, przestrzeganie jej centralnych twierdzeń.

Konkluzje

Zastosowane kryteria wyodrębniania grup teorii pedagogicznych nie są rozłączne. Oznacza to, że dana teoria może zawierać się w określonej grupie teorii warunków rozwoju oraz w grupie teorii uporządkowanych ze względu na stosunek do ładu społecznego i formalnych autorytetów. Na przykład teoria edukacji Marii Montessori jest jedną z teorii romantycznych, ale także lokuje się w grupie teorii nieautorytarnych. A teoria deskolaryzacji Ivana Illicha jest teorią romantyczną według pierwszego kryterium, a pedagogiką krytyczną według drugiego. Podobnie można ulokować pedagogikę gender: według pierwszego kryterium jest to teoria progresywistyczna, a według drugiego krytyczna, a „czarna” (albo „trująca”) pedagogika jest jedną z teorii transmisji kulturowej i jedną z teorii autorytarnych.

Chcę podkreślić, że nie jest moim celem szczególne omawianie szerokiego spektrum współczesnych teorii pedagogicznych. Są one wnikliwie analizowane w licznych publikacjach (na przykład Bogusława Śliwerskiego *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 2003, Geralda L. Gutka *Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji*, Gdańsk 2003 oraz monografiach poświęconych poszcze-

gólnym teoriom). Przyjęta na potrzeby tego tekstu koncepcja rozważania o teoriach pedagogicznych ma jedynie na celu wydobyć znaczenia teorii w praktykowaniu edukacji, integrowania myślenia i działania, wyznawanych wartości i wykonywanych czynności.

Krytyczny namysł nad wyborem teorii pedagogicznej jest przejawem i konsekwencją dramatu współczesnej edukacji, polegającego na rozdarcie między trwaniem w tradycji a otwieraniem się na nowości. I właśnie przyjęta perspektywa teoretyczna jest w tej sytuacji podstawą odważnego, samodzielnego i odpowiedzialnego wyboru.

Tradycja zobowiązuje, a nowoczesność kusi, nęci. Tradycja daje poczucie bezpieczeństwa i pewności, a „sus w nieznanie” jest źródłem niepokoju. To, co nazywam tradycją, jest zakorzenieniem praktyki w dotychczasowych wzorach, wykorzystywaniem w codziennej pracy własnych doświadczeń zawodowych. To, co nazywam sussem, albo nurem w nieznanie, jest podejmowaniem nowych działań, odmiennych od przyjętych w danym środowisku.

Nauczyciele/nauczycielki stoją wobec bardzo trudnych wyborów. Dynamicznie zmieniające się warunki życia codziennego i związane z nimi warunki rozwoju człowieka niosą w sobie kwestionowanie wielu tradycyjnych koncepcji i wzorów edukacji. Jednocześnie, z punktu widzenia kształcenia i wychowania, istotne jest poczucie bezpieczeństwa, zarówno organizatorów, jak i uczestników interakcji edukacyjnych. Jak sobie zatem poradzić w tej sytuacji: z jednej strony niezbędności zmiany, a z drugiej zachowania ciągłości? Którą teorię wybrać za podstawę i ośnowę własnych działań? Taka decyzja wymaga krytycznego namysłu, znajomości siebie i warunków pracy.

Niebagatelną rolę w podejmowaniu decyzji pełni porozumienie w zespole nauczycielskim oraz z rodzicami uczniów i uczennic. Porozumienie to jest podstawą wspólnej, specyficznej dla danej szkoły, danego przedszkola koncepcji edukacji, a tym samym podejmowania zintegrowanych sytuacji i procesów kształcenia i wychowania. Jest podstawą rzeczywistego uspołecznienia edukacji oraz kształtowania i rozwoju kultury zaufania.